

Özgün Makale

Hellen Polisinin Ortaya Çıkışı: Güncel Çalışmalar Üzerine Değerlendirmeler¹

The Emergence of the Greek Polis: Implications on Current Studies

Kenan EREN²

Öz

Polis çalışmaları Eskiçağ Tarihi ve Klasik Arkeoloji disiplinlerinin en köklü araştırma alanlarından birisidir ve bu alanın en önemli sorularından birisini de polisin tanımlanmış bir mekân olarak ilk ortaya çıkışı oluşturmaktadır. Bu konudaki güncel yayınların ve özellikle bu yayınlara büyük etkisi olan Copenhagen Polis Centre'ın çalışmalarının eleştirel bir gözle incelenmesi, mevcut polis imgemizin sınırlı ve durağan yapısını ortaya koymakta ve araştırmaların alternatif sorular ve farklı bakış açıları ile zenginleştirilmesinin gerekli olduğunu göstermektedir.

Anahtar Kelimeler: İonia, Polis, Arkaik Dönem, Kentleşme.

Abstract

Polis studies are one of the most established research fields of Ancient History and Classical Archeology and one of the most important questions of this field is the emergence of the polis as a defined space. A critical review of the current publications on the subject and especially the work of the Copenhagen Polis Centre, which has a major impact on these publications, reveals the limited and static nature of our existing polis image and shows that it is necessary to enrich the research with alternative questions and different perspectives.

Keywords: Ionia, Polis, Archaic Period, Urbanisation.

Eski Yunan kültürü ile ilgili en temel bilgilerimizden birisi Yunanlıların temel siyasi örgütlenme biçiminin polis olduğudur ve bu terim genelde Türkçe'ye "kent-devleti" olarak çevrilir. Sadece bu çeviri bile, orijinal kelimenin modern dillerdeki karşılığının muğlâklığını ve çok anlamlılığını ortaya koymaktadır ve aslında polis kelimesinin modern dillerde tam bir karşılığını bulmak çok zordur. Antik kaynaklara kısaca bir göz atıldığında, Eski Yunanca'da polis kelimesinin hem belirli bir yerleşme, hem de bir topluluk için kullanılabilirdiği gözlemlenebilir. Bu kelime ilgili metindeki bağlama göre, vatandaşlar, hükümet veya devlet anlamında da kullanılabilir. Buna karşılık kent merkezi için sıklıkla kullanılırken, kent arazisi anlamında çok nadiren kullanıldığının

¹ Makale başvuru tarihi: 16.08.2019, makale kabul tarihi: 31.08.2019.

² Doç. Dr., Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Arkeoloji Bölümü, kenan.eren@msgsu.edu.tr. ORCID No: 0000-0001-9225-9025.

altını çizmek gereklidir.³ Görüldüğü gibi bu kelime aynı anda pek çok farklı anlamı bünyesinde barındırmaktadır ve bu yüzden de bu makale kapsamında kent-devleti terimi yerine polis kelimesinin kullanılması tarafımızca daha uygun görülmüştür.

Polis araştırmaları, Klasik Arkeoloji ve Eskiçağ Tarihi disiplinlerinin Antikçağ ile ilgili araştırmalarının en önemli başlıklarından birisini oluşturmaktadır ve her iki disiplinden de bilim insanlarının yaklaşık iki yüzyıldır bu konuda pek çok eser verdikleri görülebilir. Bireysel araştırmalar sonucu yazılmış çok sayıda makale ve kitabın ötesinde, bu konuyla ilgilenen araştırma grupları da mevcuttur ve bu gruplar yakın tarihli Copenhagen Polis Centre çalışmaları örneğinde olduğu gibi kurumsal yapılara da dönüşebilmektedir. Bu kadar gelişmiş bir araştırma tarihine ve geniş yayın yelpazesine sahip bir konunun, elbette bir makale ölçeğinde detaylı bir şekilde irdelenmesi beklenmemelidir. Bu yüzden de bu makale kapsamında, “polis doğuşu” başlığı altında şekillenen bilimsel tartışmalar, özellikle de Klasik Arkeoloji ve Eski Çağ Tarihinin güncel polis tanımını biçimlendiren paradigma değişikliği incelenecektir. Ayrıca özel bir paragraf da her ne kadar projenin tamamlanması üzerinden 15 yıl geçmiş olsa da bilimsel etkisinin devam ettiği yeni çıkan yayınlarda takip edilebilen Copenhagen Polis Centre’ın çalışmalarına açılacaktır. Bu bağlamda da bu merkezin Polis’in ortaya çıkışı ile ilgili vardığı sonuçlar, eleştirel bir gözle değerlendirilmeye çalışılacaktır.

Yukarıda da belirttiğimiz gibi polis teriminin anlam bütünlüğü içerisinde pek çok farklı özelliği bir arada bulabilmekteyiz. Kelime bir siyasi organizasyonun, sınırları belirli bir ülkenin, fiziksel özellikleri tanımlanmış bir mekânın ya da bir coğrafyadaki çeşitli gruplar arasındaki ilişkileri düzenleyen bir çerçevenin karşılığı olarak kullanılabilir. Bu belirsizlik yüzünden dönemseller olarak farklı tanımlamaların ön plana çıktığını görmekteyiz ve burada sunulabilecek çözümlerden birisi, Copenhagen Polis Centre’ın yaptığı gibi kendisini “polis” olarak tanımlayan yerleşmeleri kent olarak kabul etmek olabilir.⁴ Ancak yine de uzun araştırma tarihine karşılık, Polis’in ne olduğunun net bir tanımı olmadığına altı çizilmelidir (Zuidorhoek, 2017, s. 5; Koparal, 2014, s. 59). Buna karşılık eldeki tanımlarda vurguların genel olarak merkezileşme, anıtsal mimari ve kamu alanlarının ortaya çıkışı, organize ticaret, vatandaşlığın oluşumu, siyasi mekanizmaların ortaya çıkışı ve sosyal tabakalaşmanın oluşumu gibi başlıklara olduğunun da altını çizmek gerekir. Hatta bazen kent-devleti kültürünü sadece hiyerarşik olarak organize olmuş bir sistem olarak tanımlandığını da söylemek gerekir.⁵ Araştırmalarla ilgili gözlemlenen ilginç bir paradoks ise, sıklıkla Eski Yunan kentleri ortak başlığı altında genellemeler yapılsa da, bölgesel ölçekte veya *ethnos*-kent ilişkisine vurgunun yapıldığı çalışmaların çok nadir olduğudur ve genelde sentez çalışmaları Karadeniz’den Güney İtalya’ya çok geniş bir coğrafyaya dağılmış polisler için kapsayıcı genellemeleri içermektedir.⁶

Bu makale kapsamında detaylı olarak irdelenmeyecek olsa da Polis’i Eski Yunan dünyasının birincil politik, sosyal ve ekonomik organizasyonu ilan etmenin, 19. yüzyıldaki romantik Hellen-idealizasyonu ile ilişkili olduğunu da belirtmek gereklidir. Demokrasi ile yönetilen, aklın ön plana çıktığı “kent” imgesi, Batı tarihinin başlangıç noktası olarak da görülmektedir.⁷ Bu bağlamda da, bir uygarlık sembolü ve soyut kültürel miras ögesi olarak tanımlandığı bir modelin çok popüler olduğunu eklemek gerekir (Koparal, 2014, s. 58). Polis kavramının ideolojik olarak

3 Hansen, 2005, başlık 31, detaylar için ayrıca bkz. Hansen, 1998, ss. 17-34; buna karşılık Hellen olmayan kentlerden bahsederken polis sadece “kent” anlamında kullanıldığını da belirtmek gerekir, Hansen, 2005, başlık 39; detay için ayrıca bkz. Hansen, 2000a, ss. 141-188.

4 Detay için bkz. Zuidorhoek, 2017, s. 8.

5 Hansen, 2005, başlık 7; detay için ayrıca bkz. Hansen, 2000b, s. 606.

6 Önemli bir istisna için bkz. Morgan, 2003.

7 Koparal, 2014, ss. 58-59; ayrıca bu konuda detaylı bir değerlendirme için bkz. Vlassopoulos 2007.

yaratılıp, idealize edilmiş ve bu yüzden de içeriği değişmeyen statik bir olguya dönüştüğü vurgusu kuşkusuz ki doğru bir tespittir. Ancak polis tartışmalarının sadece ideolojik açıdan değil, kuramsal açıdan da problemlili olduğunu ve Klasik Arkeoloji’de hâlen büyük etkisi olan “kültür-tarihsel arkeoloji” kuramının mevcut çalışmaları ve polisin kavramsallaştırılmasını çok etkilediğinin de altını çizmek gerekir. Kabaca tanımlamak gerekirse, kültür eşittir halk denklemi üzerinden düşünen ve her halkın kendine özgü tanımlanmış materyal kültür öğeleri olduğu peşin kabulü ile hareket eden bu kuramın etkisi ile “antik kent” başlığı altında yapılan pek çok çalışmanın, tüm Hellen kentlerine hatta bazı durumlarda tüm Hellen/İtalyan kentlerine, özgün kültürel özellikler taşıyan bir “biriciklik” belirlediklerini ve geniş bir coğrafyaya yayılmış, yerel beşeri, coğrafi ve ekonomik bağlamları etkisinde pek çok farklı özellikler geliştirmiş yerleşmeleri, eş zamanlı gelişen tek bir modele indirgemeye çalıştıklarının da altını çizmek gerekir.⁸

Polisin ne zaman ve nasıl ortaya çıktığı doğal olarak araştırmaların önemli bir parçasıdır ve bu konunun genelde iki farklı başlık altında incelendiğini gözlemek mümkündür. Bunlardan birincisi birlikte yönetimi oluşturan, belirli bir arazide hüküm süren ve korunması için savaşan, ortak dinsel pratikleri olan vatandaşların ortaya çıkışı; ikincisi ise anıtsal, kamusal ve dinsel mimariye sahip karakteristik bir yerleşme tipinin ortaya çıkışıdır ve bu iki gelişme de genelde birbiriyle içiçe ve kronolojik olarak paralel olarak değerlendirilir. Kent çalışmalarının kavramsal arka planını etkileyen en önemli düşünürlerden birisi Max Weber’dir ve onun tarif ettiği şekilde kenti, kendi pazarına sahip, kentsel fonksiyonlar ve işbölümünün tanımlı olduğu bir yerleşme olarak tanımlama eğiliminin, kent çalışmaları tarihyografisinde çok baskın bir rol oynadığını gözlemek mümkündür.⁹ Dolayısıyla kenti başlangıcından itibaren fiziksel olarak tanımlanmış bir mekân olarak betimlemenin, polis çalışmalarının ana aksarından birini oluşturduğunu söylemek mümkündür. Bu bağlamda bir başka ön kabul de polisi merkezi bir politik ve askeri organizasyon olarak belirleyip, yüksek düzeyde kurumsallaşmış bir yapı olarak tanımlamaktır. Dolayısıyla son derece rasyonel bir yönetim şekli söz konusudur.¹⁰

Polisin ortaya çıkışı ile ilişkili yapılan araştırmaları, özellikle de Copenhagen Polis Centre’in vardığı sonuçları da, elbette yukarıda özetlemeye çalıştığımız problemlerden bağımsız olarak değerlendiremeyiz. Bu merkez her şeyden önce antik kaynaklarda adı geçen siyasi kurumlar üzerinden laik bir polis imgesi tanımlamaya çalışmıştır.¹¹ Kutsal alan ve nekropoller ise bu bağlamda polis kavramının bileşenleri olarak tanımlanmaz ve kentin fiziksel görünümünü tanımlarken siyasi hayatla bağlantılı *bouleuterion* veya *ekkesiasterion* gibi yapılar ya da ticarete bağlantılı agoralar ön plana çıkarılırlar. Onların tanımına göre polis kendi pazarına sahip, kentsel fonksiyonlar ve işbölümünün tanımlı olduğu bir yerleşme biçimidir (Hansen, 2005, başlık 15; Hansen, 2000b, ss. 602-604). Hatta planlı kent eşittir devletin oluşumu gibi bir formülü öne sürdükleri görülebilir (Hansen, 2000a, ss. 160-161). Yine de aşağıda daha detaylı olarak anlatmaya çalışacağımız gibi Polis Centre’in önerilerinin büyük ölçüde Klasik Dönem Polisi ile ilişkili bilgilerden esinlenerek oluşturulduğu ortadadır ve tanımlanmış bir mekân içerisindeki sosyal ilişkilerin nasıl organize edildiğini anlamaya yönelik çok fazla ipucu vermemektedir. Oysa ritüellerin bu bağlamda incelenmesi kolektif hayatın farklı parçalarının birbiri ile ilişkisini anlamak için pek çok ipucu verebilirler (Polignac, 1995b, s. 9, s. 18). Copenhagen Polis Centre’in ortaya koyduğu

⁸ Yakın tarihli bir örnek, önemli bir seriden çıkmış Zuiderhoek’in kitabıdır (2017).

⁹ Hansen, 2005, başlık 15 ve özellikle başlık 24; detaylı açıklamalar için bkz. Hansen, 2000a, ss. 156-160 ve 2000b, ss. 602-604. Ayrıca bkz. Weber, 2003.

¹⁰ Hansen, 2005, başlık 25; detaylı bilgi için Hansen, 2000a, ss. 165-173.

¹¹ Hansen, 1994, s.14; yazar projelerinin kentin dinsel değil seküler özellikleri ile ilgilendiğinin altını çizmektedir.

ve hâlen araştırma tarihine büyük etkisi olduğunu gözlemleyebileceğimiz sonuçlardan belki de birincisi ise kent mekânını oluşturan farklı parçaların rollerinin en baştan belirlendiği ve bu parçalar arasındaki farklılıkların kenti mekânsal olarak şekillendirdiği fikridir ve genel olarak polislin doğuşu, polis mekânının kavramsallaştırılması ile eş zamanlı olarak tanımlanır.

Burada bir parantez açarak polislin doğduğu düşünülen dönemle ilişkili bilgilerimize kısaca göz atmak yerinde olacaktır. Arkeolojik araştırmaların ortaya çıkardığı önemli verilerden birisi, Geometrik Dönem sonunda kutsal alan sayılarında görülen ani ve önemli artıştır. Eski Yunan dünyasında, MÖ 9. yüzyıl sonuna ait bilinen bir düzine kadar kutsal alan mevcutken, MÖ 700'ler civarında bu sayının en az 70'e yükseldiği görülmektedir (Coldstream, 1977, s. 317). Bu artış pek çok araştırmacı tarafından ciddi bir nüfus artışının göstergesi olarak da değerlendirilmektedir ve kutsal alan sayılarında görülen artışın, MÖ 7. yüzyılda çok daha hızlandığını da belirtmek gerekir.¹² Her ne kadar arkeolojik veriler üzerinden "nüfus artışı" olarak tanımlanan değişikliklerin, aslında mekânsal organizasyondaki bir değişimle ilişkili olabileceği ve dağınık yaşamaktan kademeli olarak vazgeçip belirli bir merkez etrafında yoğunlaşan toplulukların arkeolojik kayıt açısından daha "görünür" hâle gelmesinden kaynaklı olma ihtimali olsa da (Bintliff, 1977, ss. 131-133), incelenen dönemde toplulukların mekânla kurdukları ilişkide köklü bir değişiklik olduğu ortadadır ve bu durum çekirdek yerleşimlerin gelişimine paralel olarak oluşan yeni bir tip mekânlar arası hiyerarşinin, yani polislin ortaya çıkışının bir göstergesi olarak değerlendirilmiştir.¹³

Bu ön kabul bağlamında, polislin ortaya çıkışını bütün bu mekânsal hiyerarşideki değişim üzerinden okuyan bir araştırma geleneği ortaya çıkarılmıştır ve kutsal alanlar, nekropoller gibi yeni fiziksel formların oluşumu genelde polislin ortaya çıktığı dönemden itibaren belirli bir yerleşim modeline sahip olduğu şeklinde yorumlanır. Ortak kabule göre, MÖ 8. yüzyıl öncesinde kent merkezlerinde hiç kutsal alan bulunmamaktadır ve bilinen kutsal alanlar yerleşme dışında ve sıklıkla ilgi çekici doğal noktalarla ilişkili konumlarda yer alırlar (Mazarakis-Ainian, 1988, s. 105). Buna karşılık MÖ 750'lerden itibaren kutsallığın kent merkezlerine transfer olduğu görülür (Sourvinou-Inwood, 1993, s. 9). Kutsal alan ve tapınakların yanı sıra surlar da MÖ 8. yüzyılda ortaya çıkarlar ve bu kolektif aktivitelerde buluşan vatandaşlık kavramının ortaya çıkışıyla da yakından ilişkili kabul edilir (Coldstream, 1985, s. 67). Hatta tapınak inşası monarşik yönetimin reddi olarak bile tanımlanır ve dolayısıyla tapınak, kent devletinin gücünü ve prestijini ortaya koyan sembol olarak yorumlanabilir (Burkert, 1996, s. 22). Her hâlükârda, kentin tanrı/tanrıçası için anıtsal bir tapınak inşa etme kararı, kentin kuruluşunun da onaylanması olarak düşünülmelidir (Snodgrass, 2000, s.17). Anlaşılan MÖ 700'den itibaren yaşayanların mekânı, tanrıların kutsal mekânı ve ölülerin mekânı arasında sınırlar çok keskin bir şekilde çizilmiştir ve özellikle dinsel aktiviteler için tanımlanmış bir mekânın ortaya çıkması, coğrafyanın yeni bir sistem dâhilinde sınıflandırıldığını göstermektedir (Morris, 1987, s. 189). Dolayısıyla kutsal alanlarla ilgili çalışmalar, nekropol çalışmaları ile birlikte polislin ortaya çıkışı ile ilişkili çalışmaların önemli bir parçasını oluştururlar.

Araştırma tarihine damga vuran yapıtlardan birisi de, François de Polignac'ın 1984 yılında yayınlanan kitabıdır. Polignac, arkeolojik verilerden yola çıkarak merkezde yer alan polislin arazisi üzerindeki hâkimiyeti sağlamak için nasıl kent dışı kutsal alanları kullandıklarını detaylarıyla anlatmakta ve bu kavrayışın ancak polislin ortaya çıkışı ile açıklanabileceğini savunmakta-

¹² Buna karşılık Coldstream, 1977, s. 357; Purcell, 1991, ss. 31-32 ve 44-49; Scheidel, 2003, ss. 124-129, bu analizi eleştirmektedirler.

¹³ Etienne, 2007, s. 594, her büyük yerleşmenin kent olarak kabul edilemeyeceğini hatırlatmaktadır.

dır.¹⁴ Hatta bu bağlamda kent topraklarının sınırlarında yer alan kutsal alanların âdeta sınır taşı işlevini gördüklerini ve “öteki” ile karşılaşılacak mekânları sağladıklarını da iddia etmektedir (Polignac, 1995a, s. 55). Onun tanımına göre polis arazisi hâkim bir gücün kontrolünde olan ve sadece kent vatandaşlarına ait kapalı bir alandır ve bu hâkim güç kent arazisi ve sınırları ile ilgili belirgin bir kavrayışa sahiptir. Bu bağlamda kutsal alanlar, hegemonyanın kavramsallaştırması doğrultusunda merkezle çevre arasında ilişkilerin kurgulanmasında başat bir role sahip aktörlerdir. Polignac’ın bu yapısalcı modelinin güncel çalışmaların polisle ilgili teorilerini çok etkilediği görülmektedir. Sıklıkla ortaya konan modele göre kent arazisi hiyerarşik olarak inşa edilmiş bir mekândır ve kent merkezi coğrafyadaki ilişkiler ağının da merkezi rolünü üstlenmiştir. Böyle bir mekânsal hiyerarşi sağlandığında, kırsalda yer alan “sabit noktalar” yeni eklenen yerleşmelerin ve grupların da kent mekânı içerisindeki konumlarının netleşmesini sağlarlar (Bintliff, 1977, s. 137). Bu yeni ekler kısa zamanda ithal nesnelere ve zanaat ürünleri sayesinde merkezi bağımlı hâle gelirler ve buna bağlı olarak gelişen kurumlar düzeni ve bir bütün olarak sistemi koruma görevini üstlenirler (Bintliff, 1977, ss. 139-140).

Yine de kutsal alanların polisin doğuşuna paralel olarak aniden ortaya çıktığı fikrinin de eleştirildiğini söylemek gerekir. Karanlık Çağlar’da kutsal alanların var olmadığı fikri büyük ölçüde arkeolojik olarak tespit edilmemiş olmalarıyla bağlantılıdır ama Homeros metinleri var olabileceklerini göstermektedir. Buna karşılık MÖ 8. yüzyılda kutsal alanlarda görülen anıtsallaşma eğilimi ve sunu objelerinin artışı daha ziyade Akdeniz Dünyası ile yeni kurulan ilişkiler bağlamında bazı formların gelişmesi olarak nitelendirilebilir (Sourvinou-Inwood, 1993, s. 11). Ayrıca kentlerin kuruluşu aşamasında belirgin bir sınır/kent coğrafyası kavramının olduğunu söylemek kolay değildir. Bilakis, kentlerin kendi coğrafyaları ile ilişkili bir vizyona ancak MÖ 6. yüzyıldan itibaren sahip olmaya başladıkları gözlemlenebilir. Buna karşılık daha önceki yüzyıllar için sınır kavramının varlığı şüpheli gözükmektedir (Malkin, 1996, ss. 79-80). Sonuç olarak modern araştırmacıların Yunan Kenti ile ilişkili anlayışının büyük ölçüde bu kentlerin çok daha geliştiği daha geç dönemlerinden etkilendiği anlaşılmaktadır. Hatta bunu ilk ifade eden isimlerden birisi de yine Polignac olacaktır. O’na göre, Klasik Dönem ile ilişkili bilgilerden yola çıkarak daha erken dönemleri analiz etmek, daha geç kontekstlerin bilgisiyle şekillenmiş bir teleoloji içine düşme riski anlamına gelir.¹⁵ Her hâlükârda hâkim gücün kutsal alanları kullanarak kent arazisini şekillendirdiği fikri çok gelişmiş bir siyasi iradenin varlığını gerektirmektedir ve Geometrik Dönem ve hatta erken Arkaik Dönem topluluklarının böyle gelişkin bir organizasyonu üretmiş olduklarını düşünmek pek olası görünmemektedir.¹⁶ Dolayısıyla “kent dışı kutsal alanlar” olarak tanımlanan kutsal alanların aslında yakınlarda yer alan topluluklarla ilişkili olarak ortaya çıktıklarını düşünmek daha mantıklı görünmektedir (Malkin, 1996, s. 77). Ancak elbette merkez yerleşmenin önemi arttıkça bu tip kutsal alanların kent arazisindeki konumlarının yeniden tanımlandıkları ve bu sefer belirli bir mekânsal hiyerarşiye dâhil oldukları da anlaşılmaktadır (Malkin, 2002). Kutsal yolların inşası, büyük prosesyonların düzenlenmesi ve kırsalda yer alan bazı kutsal alanların anıtsallaşması gibi etmenler bu bağlamda değerlendirilebilir.¹⁷

Yukarıda anlatmaya çalıştığımız gibi polis çalışmalarında görülen genel problem, kentin doğuşu ve gelişimi ile ilişkili tekil ve kapsayıcı bir modelin oluşturulmaya çalışmasıdır. Oysa Arkaik Dönem’de, Hellence konuşulan geniş coğrafyada toplumsal dönüşümle bağlantılı olarak kendi

¹⁴ Polignac, 1984, kitabın ilk baskısıdır ve gözden geçirilmiş ikinci baskı 1995’de yapılmıştır. Yine de bilim dünyasında asıl etkiyi yine 1995 yılında basılan İngilizce çevirisinin yaptığı görülmektedir.

¹⁵ Polignac, 2006, s. 205; ayrıca Yunan kentinin teleolojik bir imgesinin riskleri hakkında bkz. Greco, 1999, giriş kısmı, VIII-IX.

¹⁶ Polignac, 1994, s. 4; ayrıca bkz. Morgan, 2003, ss. 71-72.

¹⁷ Malkin, 1996, s. 80. Bu durumun İonia özelinde ayrıntılı bir değerlendirmesi için bkz. Eren, 2019.

iç dinamiklerine sahip pek çok farklı gelişimin olduğunu ve bu yüzden de hem fiziksel, hem de siyasal olarak pek çok farklı modelin mevcudiyetini gözlemlemek mümkündür. Buna karşılık Arkaik Dönem sonu/Klasik Dönem başından itibaren tektipleşmenin başladığı ve ortak kültürel kodların gittikçe daha belirginleşmeye başladığı söylenebilir. Dolayısıyla araştırmacıların kentin ortaya çıkışını aramak yerine, bir arada yaşamaya karar veren toplulukların değişimi ve buna bağlı olarak da kurumların ve yeni bir mekân kavrayışının ortaya çıkışına odaklanması daha gerekli gibi görünmektedir (Polignac, 1995b). Bu makale kapsamında doğal olarak bütün Hellen coğrafyası kentlerinin Arkaik Dönem yerleşme karakterlerini değerlendirmek mümkün değildir ve zaten böyle bir metin, yukarıda eleştirdiğimiz totaliter karakterli anlatılara benzer özellikler taşıma riski taşır. Buna karşılık bölgesel çalışmalar, farklı modelleri ortaya koyabilirler. Bu bağlamda kısaca İonia Bölgesi kentlerine bir göz atmak bile, sınırlı bir coğrafya içerisinde birbiri ile iletişim hâlinde olan yerleşmelerin dahi farklı karakteristik özellikler taşıyabildiğini ortaya koymaktadır. Bölgeye özgü çarpıcı özelliklerden birincisi, yerleşmelerin genelde Bronz Çağı'ndan devamlılık göstermesidir ve bu durum kentlerin kuruluş tarihlerinin düşünülenden çok geriye doğru uzandığını ve tipik Hellen kenti olarak adlandırılan pek çok polis aslında Anadolu'nun yerli halklarına ait yerleşmelerin devamı olduğunu ortaya koymaktadır (Eren, 2018, s. 338). Yine ortak özelliklerden bir tanesi, yerleşmelerin erken safhalarında çekirdek bir merkez etrafında değil, çoğu zaman bir liman bölgesi, bir de tahkimli tepe üstü yerleşmesi olmak üzere, birden çok merkez etrafında ve mahalleler hâlinde örgütlenmiş olmalarıdır. Bu farklı grupların bir arada yaşadığı bölgelerde kutsal alanların kamusal alan olarak ortak yaşamın düzenlendiği ara bölgeleri oluşturdukları düşünülebilir.

İonia'dan bazı örnekleri biraz daha yakından incelemek bu noktada daha anlam kazanabilir. Bölgenin Arkaik Dönemi'nin görece olarak en iyi bilinen yerleşmesi Miletos'dur. Buradaki kalıntılar arasında Kalabaktepe üzerindeki tahkimli yerleşme ve Artemis Tapınağı, tiyatro limanını yakınındaki Athena Tapınağı ve çevresindeki yapılar, Dionysos, Demeter/Kore tapınakları ve kentin hemen dışında yer alan Afrodit Oikous Tapınağı ve yakınındaki küçük yerleşme sayılabilir. Kalabaktepe muhtemelen Arkaik Miletos'un kalbidir ve burada aşağısında yer alan limanlara hâkim durumda tahkimli bir tepe üstü yerleşmesi söz konusudur. Zirve noktası ve doğu kenarında yapay teraslar oluşturulmuştur ve MÖ 7. yüzyılın ikinci yarısında bu tepenin etrafının bir surla çevrelendiği de görülmektedir (Greaves, 2002, s.105). Konutların da daha ziyade tepenin güney yamacında buldukları ve MÖ 700 ile 650 yılları arasına tarihlendikleri görülmektedir. Buna karşılık, Minos ve Miken Dönemi yerleşmelerinin yer aldığı tiyatro limanının ticari faaliyetlere ayrıldığı düşünülebilir (Mallwitz ve Schiering, 1968, ss. 87-160). Burada gözlenen ilginç bir nokta, bu bölgede yer alan Athena Tapınağı'nın âdeta bu bölgenin "kadimliğini" vurgular şekilde, Miken Dönemi surlarının tam üzerine, surların bir parçasını da yapıya dâhil ederek inşa edilmiş olmasıdır (Eren, 2017, s. 110). Öte yandan, Miletos yerleşiminin bulunduğu yarımadanın kuzey yarısında MÖ 6. yüzyıla tarihlenen Demeter/Kore, Dionysos ve Apollon Delphinios tapınakları bulunmasına karşılık, bu bölgelerde herhangi bir konut alanına henüz rastlanılamamıştır, ancak yine de bu kutsal alanların her birinin, yakınlarında bulunan bir mahalle ile ilişkili olduğu düşünülebilir (Tréziny, 2006, s.245). Miletos geniş bir territoryuma da sahiptir ve kırsalında yapılan araştırmalar özellikle MÖ 6. yüzyılın sonlarına doğru anıtsal yapıların kırsalda da çoğaldığını bize göstermektedir. Didyma'daki yeniden inşa edilen anıtsal Apollon Tapınağı dışında, Kalabaktepe'nin doğusundaki Zeyintepede üzerinde Afrodit Oikous Tapınağı, Assessos'ta Athena Assessia Tapınağı, Monodendri'deki Poseidon Sunağı hep bu döneme tarihlenen yapılardır. Bu

inşa faaliyetlerine paralel olarak Didyma Apollon Kutsal Alanı ile Miletos kent merkezi arasında bir kutsal yol oluşturulduğu da görülmektedir (Herda, 2006).

Bir başka örnek olarak kullanabileceğimiz Ephesos'da, Ayasuluk Tepesi'nin en eski yerleşim yeri olduğu ve buradaki yerleşimin Prehistorik Dönem'de başladıktan sonra kesintisiz olarak Arkaik Dönem'e kadar devam ettiği anlaşılmaktadır (Büyükolancı, 2000, s. 40). Her hâlükârda tepenin doğu yamaçlarında bulunan ve MÖ 7. ve 6. yüzyıllara tarihlenen mezarlar, yerleşimin bu dönemde hâlâ devam ettiğini bize gösterir niteliktedirler (Büyükolancı, 2000, ss. 40-41). Aynı dönemden başka yerleşim izleri ise körfezin güneybatısında yer alan bir koyun kenarında, Panayır Dağı'nın hemen batısında ele geçmiştir. Buradaki buluntular MÖ 8. yüzyıla tarihlenen çanak çömlek parçalarından ibarettir ve arkaik bir duvar dışında herhangi bir yapı kalıntısına rastlanılmamıştır.¹⁸ Bunun dışında Tetragonas Agorası'nda yapılan kazılarda yine MÖ8. yüzyıl ile MÖ 6. yüzyıl arasına tarihlenen oval planlı bir grup evi ortaya çıkarılmıştır (Karwiese, 1994, s.419). Kentin tarihsel coğrafyasıyla ilişkili önemli bir metin, Ksenophon'un MÖ 409'da Thrasylos'un kente yaptığı saldırı ile ilgili anlatısıdır. Bu dönemde kentin deniz kenarında büyük bir tepenin üzerinde yer aldığı anlaşılmaktadır ve bu tarife en uygun yer, Ayasuluk Tepesi'nin denize bakan batı yamaçları gibi görünmektedir.¹⁹ Yine de Ephesos'un Arkaik Dönemi ile ilişkili en önemli buluntular Artemision Kutsal Alanı'ndan gelmektedir ve burada yer alan görkemli yapılar, arkaik kentin gücü ve zenginliğini sergileyen en önemli kanıtlardır. Buradaki buluntular, alanın Bronz Çağı sonundan itibaren kullanıldığını gösterir niteliktedir.²⁰ Bugün geldiğimiz noktada elimizdeki sınırlı veriler, Arkaik Dönem Ephesos'unun, Artemision'un etrafında yer alan ve her ikisi de tahkimata sahip iki merkeze sahip olduğunu (Ayasuluk ve Panayırdağ [Kossos]) gösterir niteliktedir (Tréziny, 2006, ss. 243-245).

Phokaia'daki son dönem kazıları da arkaik kentin sadece yarımada üzerindeki en yüksek noktada yer alan Athena Tapınağı çevresinde yer almadığını, aksine kentin kuzeyi ve güneyinde de farklı mahallelerin bulunduğunu ortaya koymuştur (Özyiğit, 2003, s. 98). Her şeyden önce kentin güneyinde, arkaik surların dışında yer alan ikinci bir liman bulunmaktadır ve bu limanın yakınlarında Arkaik Dönem ve öncesine tarihlenen yapı kalıntıları ele geçmiştir. Bunun dışında tiyatronun batısında da arkaik ev kalıntıları ortaya çıkarılmıştır (Özyiğit, 2003, s. 116). Muhtemelen kent ilk kuruluş aşamasında birbirinden bağımsız mahalleler şeklinde gelişmiş, ancak MÖ 6. yüzyılda kent surlarının yapılması ile bu mahallelerin bazıları terk edilerek sur içine doğru yerleşim gelişmiştir (Tréziny, 2006, s. 247). Buna karşılık kentin tam merkezinde yer alan Athena Kutsal Alanı'nın Bronz Çağı yerleşiminin üzerinde yer aldığı da anlaşılmaktadır (Özyiğit, 1998, s. 773).

Smyrna'da da yerleşimin köklerinin MÖ II. bine gittiği ve Bayraklı'daki yerleşimin kesintisiz olarak Bronz Çağı ile Hellenistik Dönem arasında devam ettiği görülmektedir.²¹ Protogeometrik Döneme tarihlenen oval planlı bir ev Smyrna'nın en erken mimari ögesidir²² ve yerleşimin MÖ9. yüzyılın ortasına doğru yaklaşık bin kişilik bir nüfusa ulaştığı ve bu dönemde çevresinin bir sur ile çevrelendiği de anlaşılmaktadır (Akurgal, 1993, ss. 22-26). Bu evrede gözlemlenen kalın ve güçlü sur, türünün en erken örnekleri arasında yer alması açısından özellikle önemlidir. MÖ 750'lerden itibaren nüfusun arttığı ve buna paralel olarak yeni bir surun yapıldığı da anlaşılmaktadır.²³

¹⁸ Keil, 1922-1924, s. 104; ayrıca bkz. Scherrer, 2001, s. 60.

¹⁹ Ksen., *Hell.*, I, 2,6-9; ayrıca bkz. Scherrer, 1999, ss. 379-387 (özellikle 381).

²⁰ Forstenpointner et al. 2008, ss. 38-39; ancak kültürel heykelciklerinin Arkaik Dönem'e tarihlenen daha geç bir konteksten geldiğinin altını çizmek gereklidir.

²¹ Cook 1958-59, ss. 9-10; yazar burasının görece küçük bir yerleşme olduğunu ve bu yüzden Hitit belgelerinde buradan hiç bahsedilmediğini düşünmektedir.

²² Akurgal 1962, s. 369; Akurgal bu evi MÖ925-900 arasına tarihlemektedir.

²³ Detaylı bilgi için bkz. Nicholls, 1958/59.

Buna karşılık kent duvarları ve Athena Tapınağı teras duvarlarının işçiliği kentte çalışan duvar ustalarının bir kısmının Anadolu'nun yerli halklarından olduğunu gösterir niteliktedir (Nicholls, 1991, s. 163). Kentin kuzeybatı girişine yakın bir terasın üzerinde yer alan Athena Tapınağı'nın en erken evresinin MÖ 8. yüzyıl sonuna tarihlendiği de düşünülmektedir (Akurgal, 1993, ss. 56-57). Smyrna'nın bu dönem nekropol alanlarının da surlar ile deniz arasında kalan bölgede yer aldığı ve yetişkin mezarları ile çocuk mezarlarının farklı konumlandırıldıkları görülmektedir (Mariaud, 2007, s. 355).

Görüldüğü gibi sadece İonia'dan birkaç örneğe bile bakmak, erken polislerin tek bir kavramsal model üzerinden anlaşılmasının ne kadar zor olduğunu ortaya koymaktadır. Miletos örneği, tepe üstü tahkimli bir yerleşim ve liman bölgesinden oluşan iki kutuplu bir çekirdeğin kademeli olarak genişleyerek büyük bir territoryumu kontrolü altına aldığını ve daha geç bir dönemde kırsaldaki kutsal alanları kontrol altına alması vasıtasıyla egemenlik sahasını konsolide ettiği bir modeli önermektedir. Buna karşılık Ephesos örneği, belirli bir coğrafyada dağınık merkezler altında, muhtemelen farklı etnik grupların birlikte yaşadığı bir modeli ortaya koymaktadır ve bu topluluğun merkezinde, aynı zamanda ilişkiler ağını düzenleyen ortak nokta olan Artemis Tapınağı yer almaktadır. Bir diğer örnek olan Phokaia ise, öncelikle farklı semtlerde dağınık olarak yaşayan topluluğun, MÖ 6. yüzyılda surlar inşa edip, çekirdek merkeze çekildiği, buna karşılık hinterlandlarını deniz olarak belirleyip, denizcilik faaliyetleri odaklı bir yaşam biçimi benimzediklerini gösterir.²⁴ En son örneğimiz olan Smyrna ise, geleneksel polis anlatısına daha uygun bir fiziksel karaktere sahiptir ve en baştan itibaren surlar ile çevrili olduğu, kent merkezinde anıtsal bir tapınağa ve surların hemen dışında nekropol alanlarına sahip olduğu görülebilir.

Bütün bu ipuçlarını inceledikten sonra tekrar konumuza geri dönersek, polis ile ilgili çalışmalarda görülen ve Copenhagen Polis Centre'nin çalışmalarında da tekrarlanan temel problemlerden birini, araştırmacıların sıklıkla önce "polis nedir"i tanımlayıp, daha sonra geriye doğru giderek ilk ne zaman ortaya çıktığını belirlemeye çalışmasının oluşturduğunu görebiliriz. Bu noktadaki önkabuller arasında Weber'in "kent" tanımına uygun olarak, kendini yöneten ve etrafı surla çevrili, merkezinde agora olan büyük bir yerleşmenin merkezde olduğu bir yapının polisi tanımladığı fikri yer alır.²⁵ Geleneksel kültür-tarihsel araştırma metoduna özgü olan bu düşünme şeklinin ise polisin erken dönemi için çalışmalarda anlamlı bir karşılığının olmadığını söyleyebiliriz. Bu bağlamda gözlemlenen bir başka problem ise, "antik kent" başlığı altında tüm Yunan/İtalyan kentlerini ortak özelliklere sahip ve "biricik" olarak tanımlama eğilimidir. Oysa kısaca ele aldığımız İonia örneği bile her bölgenin kendi dinamikleri olduğunu ve Klasik Dönem öncesi gelişmeleri tek bir şema altında toplamının ne kadar zor olduğunu ortaya koymaktadır. Bu noktada bazı araştırmacıların arkeolojik verileri ihmal edip, sınırlı yazılı kaynağı aşırı ve genellemeler için kullanmasının da bu problemi daha derinleştirdiğini de eklemek gerekir.

Her hâlükârda önceden belirlenmiş kentleşme kriterleri üzerinde kentlerin "Weber tipi" analizi çok etkili bir yöntem gibi görünmemektedir ve onun yerine mekânı oluşturan farklı öğelerin rolleri ve özellikle sosyal ilişkiler bağlamında bu rollerin nasıl şekillendiğini sorgulayan daha "Durkheim tipi" bir analiz yapmak tercih edilmelidir (Morgan ve Coulton, 1997, s. 89). Kentlerin oluşumu uzun süreli ve karmaşık bir süreçtir ve politik ve sosyal olarak her şeyi yeni baştan organize etmeyi ve bu bağlamda ortak kimliği ve yönetici otoriteyi tanımlamayı gerektirmiştir (Polignac, 1995, s. 17). Bu açıdan düşünürsek arkaik Yunan kentini bir kurumlar birliği veya bir

²⁴ Pers istilasına tepki olarak Phokaia'lıların direnmek yerine, gemilerine binip kenti terk etmesi bu bağlamda yorumlanabilir. Detay için bkz. Hdt., I, 162-167.

²⁵ Hansen, 2000a, ss. 156-160 ve 2000b, ss. 602-604.

devlet şekliinden ziyade, bireyler ve gruplar arasından devamlı pazarlıklarla sürdürülen bir çeşit denge mekanizması olarak tanımlamak daha yerinde olacaktır (Duploux, 2006, s. 292). Bu bağlamda dinsel aktivitelerin uzun bir süreçte farklı parçaları bir araya getirip bir düzen oluşturmakta özel bir rolü vardır. Ortak ritüeller içerisinde farklı topluluklara ait bireylerin üstlendikleri roller, topluluğun tanımladığı hiyerarşi içerisindeki konumların da yeniden ortaya konmasını sağlarlar (Bintliff, 1977, s. 147, 153-154). Her hâlükârda kentin oluşum süreci aslında bireyler arasında ilişkilerin gelişimine paralel olarak ortak bir mekânın genişlemesi ve kolektif faaliyetlerin artması süreci olarak tanımlanabilir (Duploux, 2006, s. 291).

Burada bizce asıl irdelenmesi gerekli olan konu, belirli bir coğrafyada birlikte daha büyük bir topluluk hâlinde yaşamaya geçen küçük grupların önce ortak paydalarını sonra da birlikte yaşamayı düzenleyecek norm ve kuralları nasıl oluşturduklarının sorgulanmasıdır. Anlaşılan odur ki bu süreç yaklaşık iki yüzyıla yayılmıştır ve evrimsel olarak gelişmiştir. Arkaik Dönem'in sonlarına doğru ise söz konusu kural ve adetlerin belirginleşmeye başladığı ve bu belirginleşmeye paralel olarak da kentlerin fiziksel coğrafyasının biçimlenmeye başladığını görebiliriz. Kent kuruluşunun fiziksel kanıtları olarak nitelendirilebileceğimiz anıtsal mimarinin ya da anıtsal heykeltıraşının de bu dönemde ortaya çıkması da muhakkak ki bir tesadüf değildir. Dolayısıyla kent tarihi ile ilgili çalışmaların odak noktası, kentin nasıl ortaya çıktığından ziyade, "kentlilerin" nasıl ortaya çıktığının izini sürmek olmalıdır. Bu tip bir sorgulama, kentle ilgili dinsel ve politik kurumların da nasıl ortaya çıkıp, nasıl bir dönüşüm geçirdiklerini de takip etme imkânı verecektir. Her hâlükârda, gerek siyasal gerekse fiziksel bir mekân olarak polis bir anda ortaya çıkmamıştır ve polisin kavramsal olarak neye benzediğinin kristalleşmesi ve bu bağlamda da fiziksel mekânın düzenlenmesi fikrinin düşünüldüğü gibi Geometrik Dönem sonundan ziyade Arkaik Dönem sonuna tarihlenmesi daha uygun gibi görünmektedir.

Görüldüğü gibi polis ile ilgili yeni çalışmalar, Yunan kentleşme tarihinin biçimsel bir analizinin yapmasını aşmayı gerekli kılmaktadır (Polignac, 2006, s. 203). Güncel çalışmalara baktığımızda da, sosyo-politik düzen ve huzurun sağlanması ve bununla ilgili kurumların oluşmasının ekonomik gelişime katkılarının popüler bir konu olduğunu ve kentle ilgili çalışmaları kavramsal olarak etkilediğini söyleyebiliriz. Görüldüğü kadarıyla Arkaik Dönem'in sonuna doğru polis, farklı parçalarının konumlarının artık tanımlı olduğu daha somut ve tanımlanmış bir mekâna dönüşmüştür. Bu mekân içerisinde kutsal alanların özel bir önemi vardır çünkü kent coğrafyasındaki farklı grupların birbirleriyle ilişkilerini düzenledikleri kamusal alanlar olarak da hizmet görmektedirler ve bu yüzden kademeli olarak kent coğrafyası ile ilişkili düzenlemelerin öznesi olacaklardır (Eren, 2019, s. 22). Ancak Arkaik Dönem sonunda kamusal faaliyetler için başka mekânların da yaratıldığı gözlemlenebilir çünkü gelişen sosyo-politik yapı farklı biçimlerde yeni toplantı alanları talep etmektedir (Polignac, 1997, s. 120). Artık daha önceki dönemlerde dinsel faaliyetler kapsamına giren pek çok kolektif aktivitenin, Klasik Dönem ile birlikte sosyal hayatın başka parçalarının kontrolüne girdiğini görebilmekteyiz ve bunun sonucu olarak da siyasi hayatı sembolize eden diğer yapılar inşa edilecektir.

Antik Kaynaklar

Hdt. (=Herodotos, *Historiai*)

Kullanılan Metin ve Çeviri: *Herodot Tarihi*. Çev. M. Ökmen, İstanbul, 1973 (Remzi Kitabevi).

Ksen. (=Ksenophon, *Hellenika*)

Kullanılan Metin ve Çeviri: Xenophon, *Hellenica Books I-V*. Trans. by C. L. Brownson, London 1968 (The Loeb Classical Library).

Modern Kaynaklar

Akurgal, E. (1993). *Eski İzmir I. Yerleşme Katları ve Athena Tapınağı*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.

Akurgal, E. (1962). The Early Period and The Golden Age of Ionia. *AJA*66, pp. 369-379.

Bintliff, J. L. (1977). *Natural Environment and Human Settlement in Prehistoric Greece*, Oxford: BAR International Series.

Burkert, W. (1996). Greek Temple-builders: Who, Where and Why?. In R. Hagg (ed.), *The Role of the Religion in Early Greek Polis* (pp. 21-29). Stockholm: P. Aströms Förlag.

Büyükolancı, M. (2000). Excavations on Ayasuluk Hill in Selçuk /Turkey. A Contribution to the Early History of Ephesus. In F. Krinziger (ed.), *Die Ägäis und das westliche Mittelmeer* (pp. 39-43). Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften.

Coldstream, J. N. (1985). Greek Temples: Why and Where?. In P.E. Easterling& J.V. Muir (eds.), *Greek Religion and Society* (pp.67-97). Cambridge: Cambridge University Press.

Coldstream, J. N. (1977). *Geometric Greece*. New York:Routledge.

Cook, J. M. (1958/59). Old Smyrna, 1948-1951.*BSA* 53-54, pp.1-38.

Duploux, A. (2006) *Le Prestiges des Elites*. Paris: LesBellesLettres.

Eren, K. (2019). L'intégrationdupaysagereligieuse dans l'espace de la cité: lessanctuaires de l'Ionieentre le 7ème et le 6^{ème}siècle av. J. C. *Acta Classica Mediterranea* 2, pp. 9-28.

Eren, K. (2018). Efsaneler ve Arkeolojik Kanıtlar Arasında Arkaik İonya Bölgesi. M. Arslan ve F. Baz (eds.), *Arkeoloji, Tarih ve Epigrafi'nin Arasında: Prof. Dr. Vedat Çelgin'in 68. Doğum Günü Onuruna Makaleler* içinde (ss.335-347). İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.

Eren, K. (2017). Arkaik Dönem İonia'sında kutsal alanların organizasyonu ve "tanrı(ça) imgeleri". G. Duru, K. Eren ve E. Koparal (eds.), *Arkeolojik Şeyler/Archaeological Things* içinde (ss.105-116). İstanbul: Ege Yayınları.

Etiienne, R. (2007). "Compterendu". R. Osborne, B. Cunliffeeds. *Mediterranean Urbanisation, 800 – 600 BC*. Oxford, (2005). *Topoi* 15, pp. 591-596.

Forstenpointneret al.(2008).Das Artemision in der späten Bronzezeit und der frühen Eisenzeit. In U. Muss (ed.).*DieArchäologie der ephesischen Artemis* (pp. 33-46). Wien: Phoibos Verlag.

Greaves, A.M. (2002). *Miletos: A History*. London, New York: Routledge.

Greco, E. (1999). *La citagrecantica*. Rome: Donzelli Editore.

Hansen, M.H. (2005). 95 *Theses About the Greek Polis in theArchaic and Classical Periods. A Report on the Results Obtained by the Copenhagen Polis Centre in the Period 1993-2003*. <http://www.teachtext.net/bn/cpc/lastupdated05/22/2005 17:54:00>.

Hansen, M. H. (2000a). The Hellenic Polis. In M. H. Hansen (ed.), *A Comparative Study of Thirty City State Cultures* (pp. 141-188). Copenhagen: C.A. Reitzels Forlag.

Hansen, M. H. (2000b). Conclusion: The Impact of City State Cultures on World History. In M. H. Hansen (ed.), *A Comparative Study of Thirty City State Cultures* (pp. 597-623). Copenhagen: C. A. Reitzels Forlag.

Hansen, M. H. (1998). *Polis and City State. An Ancient Concept and its Modern Equivalent*. Copenhagen: Munksgaard.

Hansen, M.H. (1994). Poleis and City States, 600-323 B.C. A Comprehensive Research Programme. In D. Whitehead (ed.). *From Political Architecture to Stephanus Byzantius* (pp. 9-17). Stuttgart: Franz Steiner Verlag.

Herda, A. (2006). *Der Apollon-Delphinios-Kult in Milet und die Neujahrsprozession nach Didyma*. Mainz am Rhein: Philipp von Zabern.

Karwiese, S. (1994). 1993 Yılında Avusturya Arkeoloji Enstitüsü Tarafından Ephesos'da Sürdürülen Kazı ve Onarım Çalışmaları. *KST* 16, 1, ss.419-424.

Keil, J. (1922-24). Zur Topographie und Geschichte von Ephesos. *Öjh* 21-22, pp. 96-112.

Koparal, E. (2014). Grek Polis İmgesi ve Değişen Gerçekler: Klazomenai Örneği. Ö. Çevik ve B. Erdoğdu (eds.), *Yerleşim Sistemleri ve Mekân Analizi* içinde (ss. 57-80). İstanbul: Ege Yayınları.

Malkin, I. (2002). Exploring the Concept of "Foundation": A Visit to Megara Hyblaia. In W.B. Gorman & E.W. Robinson (eds.), *Oikistes: Studies in Constitutions, Colonies and Military Power in the Ancient World. Offered in Honor of A.J. Graham* (pp.195-225). Leiden: Brill.

Malkin, I. (1996). Territorial Domination and the Greek Sanctuary. In P. Hellström & B. Alroth (eds.), *Religion and Power in the Ancient Greek World* (pp. 75-81). Uppsala: Ubsaliensis S. Academiae.

Mallwitz, A., Schiering, W. (1968). Der alte Athena-Tempel von Milet. *IstMitt* 18, pp.87-160.

Mariaud, O. (2007). *Necroionia. Archéologie, Espace et Société. Recherches sur les nécropoles et les sociétés d'Ionie à l'époque archaïque (700-500 av. J.C.)* (Thèse de doctorat). Bordeaux : Université Bordeaux 3.

Mazarakis-Ainian, A. J. (1988). Early Greek Temples: Their Origin and Function. In R.Hagg, N. Marinatos and G. Nordquist (eds.), *Early Greek Cult Practice* (pp. 105-119). Stocholm: Paul Astroms.

Morgan, C. (2003). *Early Greek States Beyond the Polis*. London, New York: Routledge.

Morgan, C. & Coulton, J.J. (1997). The Polis as a Physical Entity. In M. H. Hansen (ed.), *The Polis as an Urban Centre and as a Political Community* (pp. 87-144). Copenhagen: Munksgaard.

Morris, I. (1987). *Burial and Ancient Society: the rise of the Greek city-state*. Cambridge: Cambridge University Press.

Nicholls R.V. (1991). Early Monumental Religious Architecture at Old Smyrna. In D. Buitron-Oliver. *New Perspectives in Early Greek Art* (pp. 151-171). Washington: National Gallery of Art.

Nicholls R.V. (1958/59). The Iron Age Fortifications and Associated Remains on the City Perimeter. *BSA* 53-54, pp. 35-137.

Özyiğit, Ö. (2003). Phokaia'da Akurgal'ın kazıları ışığında son dönem çalışmaları. *Anadolu/Anatolia* 25, ss. 97-106.

Özyiğit, Ö. (1998). 1996 yılı Phokaia Kazı Çalışmaları. *KST* 19, ss. 763-793.

Polignac, F. de. (2006). Analyse de l'Espace et Urbanisations en Grèce Archaïque: Quelques Pistes de Recherche Récents. *REA* 108, pp. 203-224.

Polignac, F. de. (1997). Héra, le navire et la demeure: offrandes, divinité et société en Grèce archaïque. In J. de la Genière (ed.), *Héra: images, espaces, cultes* (pp. 113-122). Naples: Publications du Centre Jean Bérard.

Polignac, F. de. (1995a). *La naissance de la cité grecque*, 2. Edition. Paris: La Découverte.

Polignac, F. de. (1995b). Repenser la "Cité"? Rituels et Société en Grèce Archaïque. In M.H. Hansen & K. Raaflaub (eds.), *Studies in Ancient Greek Polis* (pp. 7-19). Stuttgart: Franz Steiner Verlag.

Polignac, F. de. (1994). Mediation, Competition, and Sovereignty: The Evolution of Rural Sanctuaries in Geometric Greece. In S.E. Alcock & R. Osborne (eds.), *Placing the gods. Sanctuaries and sacred space in ancient Greece* (pp.3-18). Oxford: Clarendon Press.

Polignac, F. de. (1984). *La naissance de la cité grecque*. Paris: La Découverte.

Purcell, N. (1991). Mobility and Polis. In O. Murray & S. Price (eds.), *The Greek City from Homer to Alexander* (pp. 29-58). Oxford: Clarendon Press.

Scheidel, W. (2003). The Greek Demographic Expansion: Models and Comparisons. *JHS* 123, pp.120-140.

Scherrer P. (1999). Bemerkungen zur Siedlungsgeschichte von Ephesos vor Lysimachos. In H. Friesinger & F. Krinzinger (eds.), *100 Jahre Österreichische Forschungen in Ephesos* (pp. 379- 387). Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften.

Scherrer, P. (2001). The Historical topography of Ephesos. In D. Parrish, *Urbanism in Western Asia Minor* (pp. 57-87). Portsmouth: JRA, supp.series no 45.

Snodgrass, A.M. (2000). *The Dark Age of the Greece: an archaeological survey of the eleventh to the eighth centuries*. New York: Routledge.

Sourvinou-Inwood, C. (1993). Early Sanctuaries, the eight century and ritual space: Fragments of a discourse. In N. Marinatos & R. Hagg (eds.), *Greek Sanctuaries. New Approaches* (pp.1-17). London, New York: Routledge.

Treziny, H. (2006). Urbanisme Archaiques des villes Ioniennes: Un Point de vue Occidental. *REA* 108, pp. 225-247.

Vlassopoulos, K. (2007). *Unthinking the Greek Polis: Ancient Greek History beyond Eurocentrism*. Cambridge: Cambridge University Press.

Weber, M. (2003). *Şehir. Modern Kentin Oluşumu* (Çev. Musa Ceylan). İstanbul: Bakış Yayınları.

Zuiderhoek, A. (2017). *The Ancient City. Key Themes in Ancient History*. Cambridge: Cambridge University Press.

